

Krigets tid. Ett avbrott i det normala

[D]etta år tar kriget slut. Det vet jag. Det gäller bara att orka hålla ut och det gör Du Gulle mitt. Nästa sommar är vi ändå tillsammans om vi lever. Hur männe det bara skall kännas då det är fred i världen och man igen kan andas ut? (Martha Enroth till sin man översergeant Curt Enroth 26.5.43)

Det finns perioder i historien som kan betraktas som mera betydelsefulla eller extrema än andra. Dessa kan benämnas *brytningstider* eller *brytpunkter*. Under dylika brytningsskeden kan det ske förändringar i samhället med konsekvenser också på individnivå.¹ Man kan gott påstå att andra världskriget utgjorde en brytningstid i historien. Kriget, som utgjorde en extrem krissituation, medförde diskontinuitet och stora förändringar både på samhälls- och individnivå. Kriget utgjorde därmed ett upprivande *avbrott* i det normala.

I denna artikel² har jag för avsikt att belysa några aspekter på kriget som tid. Vad är det som gör att man kan se på kriget som en särskild epok eller period? Vad karaktäriserar krigets tid? Varför är det befogat att tala om uppkomsten av en krigsvardag och vad utmärker denna vardag? Utgångspunkten för denna begreppstömmande studie tar jag i ett omfattande brevmaterial från fortsättningskriget 1941-1944 i Finland. I mina resonemang utgår jag från skribenternas sätt att brevledes gestalta och uppleva den tid de levde i. Hur situerade de sig i tiden? Hur förhöll de sig till tiden före kriget, den pågående krigstiden och den framtida fredstiden? Hur bemästrade de och överblickade de den tid de levde i?

Synen på tiden och upplevelsen av ti-

den varierar i olika samhällen och under olika epoker. I alla kulturer markerar tiden gränser och övergångar, faser och rytmer i individens och samhällets liv.³ Övergången från en tid till en annan organiseras ofta med hjälp av mindre eller större markeringar. Föreställningen om olika skeden eller epoker formas genom att en viss tidsperiod utrustas med en början och ett slut. Man talar om barndomen, om krigstiden, om medeltiden eller framtiden. Men hur avgränsar vi ett tidsskede och hur skapas en tidens helhet?⁴

Att bilda sig en föreställning om ett ske-
de eller en epok är något man vanligtvis har möjlighet att göra först i efterskott. När tiden lidit kan man identifiera särskilda drag som gör att en viss period kan ses som en helhet. Det är ett sätt att schemalägga⁵ eller göra kategoriseringar – att organisera tiden och livet. I det följande kommer jag att försöka visa att krigets tid redan under krigsåren uppfattades som en särpräglad och avgränsad tidsperiod. Jag vidhåller också att den kulturella anpassningen till krigets anormala förhållanden ledde till en egen vardag. Dessutom hävdar jag att det fanns en aktiv strävan att försöka upprätthålla en känsla av kontinuitet och normalitet under det avbrott kriget utgjorde.

Materialet för artikeln består av fyra brevsamlingar från fortsättningskriget 1941-1944. Sammanlagt innehåller samlingarna cirka 4 100 brev. Alla samlingar innehåller brev både till och från fronten. Skribenterna är svenskspråkiga och de är hemma från Nyland och Österbotten.

Frontmännen hade olika militärgrader, de var förlagda till olika frontavsnitt och företrädde olika vapenslag. Översten⁶ och översergeanten⁷ skrev till sina respektive hustrur, medan löjtnanten⁸ och bröderna⁹ – undersergeanten och soldaten – skrev till sina föräldrar och syskon.

Framställningen nedan baserar jag på den bild som vuxit fram under närläsningen av materialet. Mellan brevskrivarna finner man variationer i sätten att gestalta den tid de levde i. De fäster sig vid olika saker och skriver om delvis olika teman. Alla verbaliserar inte heller sina tankar på samma sätt. Här kommer jag emellertid inte att gå närmare in på nyanserna. I stället rör jag mig på en allmänare nivå och försöker komma åt vissa generella drag beträffande de tidsupplevelser man kan utläsa ur det föreliggande materialet.

I det följande börjar jag med att kort introducera de teorier jag finner relevanta vid studiet av det tidliga under kriget. Sedan övergår jag till att diskutera varför det är befogat att tala om en egen krigsvardag under kriget och vad som särskilt karaktäriserar denna vardag. Därefter ser jag närmare på hur skribenterna brevlades gestaltar och talar om den tid de lever i. Det är utifrån dessa utsagor jag format min syn på kriget som tid. I det följande kapitlet går jag in på olika sätt skribenterna använde sig av för att överblicka och hantera krigets påfrestande och ovissa tid.

Från normal tid till anormal tid

Krigsutbrottet – med mobilisering, krigsförklaringar, inkallelse till militärtjänst – är en kaotisk tid som gör ett plötsligt intrång i människornas invanda tillvaro.¹⁰ Kriget försatte de flesta i en ny och obekant livssituation. Vid krigsfronten konfronterades soldaterna med en främmande värld och med mycket sådant som kunde vara svårt och tungt att hantera: strider och död, händelselöshet och ovisshet, vän-

tan och längtan. Också på hemmafronten medförde kriget mycket nytt som påverkade det dagliga livet. Man var tvungen att anpassa sig till bristen på förnödenheter, till ransoneringen, till köandet, till att sitta i skyddsrum under luftangrepp. Krigstillståndet medförde dessutom en långvarig och påtvingad separation samt en ständig oro. Under ett krig råder sålunda andra levnadsvillkor och en annan tid.

I detta sammanhang anser jag att man kan dra paralleller till vissa aspekter av teorin om det karnevalistiska¹¹ samt till teorin om övergångsriter.¹² Mellan krigets tid och det karnevalistiska råder det naturligtvis uppenbara skillnader och även motsättningar, men man kan också finna vissa gemensamma drag. Här vill jag särskilt peka på att båda utgör kollektiva fenomen som äger rum utanför de olika kulturella och sociala sammanhang individerna vanligtvis lever sina liv i.¹³ Den ryske filosofen Michail Bachtin förknippar vissa varianter av det karnevalistiska med olika krissituationer och brytpunkter.¹⁴ Kriget är en ultimat krissituation och i likhet med karnevalen lever man under kriget ”ett liv utanför livet” – ett liv som skiljer sig från det fredstida ”normala livet”. Samhället och människorna står dessutom i alla fall delvis utanför det vanliga livets normer och ordning. Man kan säga att livet blir karnevaliserat under krigets tid i och med att det förvandlas till en upp och nedvänd värld.¹⁵

Kriget innebär enligt mig en övergång från normal tid till anormal tid. Här anser jag att teorin om övergångsriter har en viss relevans. Visserligen är ett krig ingen rituell företeelse utan ett historiskt händelseförlopp. Till en övergångsrit hör ofta statusväxlingar som individen genomgår. I och med att reservisten efter inkallelsen får sin uniform och sitt vapen och därefter reser ut till fronten byter han status från civil till soldat. Krigstillståndet innebar också för många ingående i nya hierarkier. Un-

der kriget gällde statusbytet dessutom hela samhället – det skedde en övergång från ett fredstida, civilt samhälle till ett samhälle i krig.

Edmund Leach framhåller att det intervall i en övergångsrit, som uppstår i mellanrummet mellan de båda tillstånden av normal tillvaro, utmärks av *social tidlöshet*. Tidlösheten innebär att den normala tiden ”stannar” samtidigt som den anormala tiden fylls av något nytt och avvikande. Denna ”tid utanför tiden” kan i fall av riter räcka allt från några minuter upp till flera månader.¹⁶ Under fortsättningskriget kom den anormala tiden att räcka ungefär tre och ett halvt år.

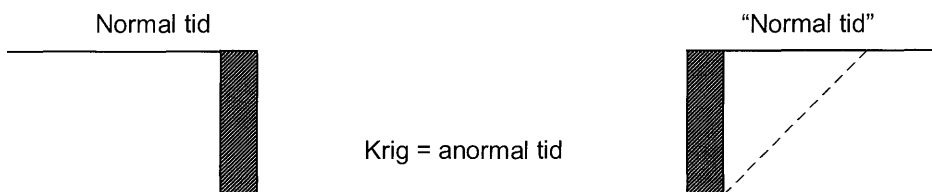
Tidlösheten under kriget innebar att den normala och civila fredstida tiden i princip stannade. Det fredstida vardagslivet fick vänta samtidigt som det kom in en annan tid och annorlunda tillvaro i människornas liv. Här kan man emellertid skönja en viss ambivalens. Å ena sidan måste man tillfälligt ”inställa” det egna civila livet och vänta på att kriget skulle ta slut så att man skulle få återuppta det. Å andra sidan kunde man inte sluta leva helt och hållet. Man måste i stället finna olika alternativa utvägar för att hålla igång sitt liv. En annan paradox finner man i att kriget utgjorde ett skarpt avbrott i tiden, men att diskontinuiteten inte var fullständig eller total. Dels ”överlevde” mycket av det tidigare civila ”automatiskt” också under kriget, dels kan man på basen av brevmaterial observera en aktiv strävan och vilja att vidmakthålla en känsla av kontinuitet och normalitet. Detta kan för frontmännens del åtminstone delvis förklaras av att statusväxlingen från

civil till soldat endast innebar en partiell och temporär transformation av identiteten¹⁷. Vetskapen att man efter kriget åter skulle bli civil föranledde därför ett behov av att bevara överensstämmelse mellan det tidigare och det nya.¹⁸

Breven erbjöd en möjlighet att upprätthålla kontakten till det civila och bekanta. En önskad känsla av kontinuitet och en föreställning om normalitet kunde exempelvis också uppnås genom att hålla fast vid olika traditioner och civila vanor. Årshögtider och bemarkelsedagar firades i mån av möjlighet vid fronten. Men också andra civila vanor fortgick under livet i fält. Dessa kunde dock få en delvis annan utformning i den utpräglad manliga miljön.

Jag brukar just inte gå på besök, men i kväll steg jag i väg till kom.korsun [= kommandokorsun] halv åtta tiden [...]. Och där blev jag sedan och spela Hjärtermässor ända tills nu. [...] Och så blev jag bjuden på skäppa [= kaffe] också. Är det inte lustigt Gulle, att man har samma seder här som i civila. Bara med den skillnaden, att då man går säger man något oförskämt i stället för god natt. (sergeant Curt Enroth till sin hustru Martha 7.5.42)

Det medvetna upprätthållandet av ”det normala” kan enligt mig ses som något utmärkande för krigets tid. På denna punkt anser jag följaktligen att den sociala tidlösheten under kriget skiljer sig från den tidlösa intervallen under en rit. Under riterna kan man nämligen vanligtvis förnimma en önskan att uppleva något estetiskt och exceptionellt, vilket har att göra med ritens funktion som särskild markör av övergången från en period till en annan.¹⁹ I det karnevalistiska kan man likaså iaktta en strävan att uppleva det annorlunda

Leach har på ett mycket åskådligt sätt framställt övergångsritens olika faser i en figur, som jag dock här har valt att vända på. Med den upp och nedvända illustrationen vill jag markera att krigets anormala tid utgjorde en extrem krissituation och ett icke-önskat avbrott eller tillstånd.

– det excentriska.²⁰ I en krissituation där man identifierar sin tillvaro som ett anormalt tillstånd, något som man uppenbart gjorde under kriget, kan kvarhållandet av det civila ses som ett försök att vända det anormala till något mera normalt.²¹ Det gäller således att problematisera det linjära tänkandet angående förhållandet mellan kontinuitet och diskontinuitet under brytningstider: att något som tidigare varit helt och hållet skulle försvinna och ersättas av något nytt.²²

Kriget blir vardag

Perioden av tidlöshet kom under fortsättningskriget att räcka flera år. Att så länge leva med en känsla av att leva utanför tiden i ett anormalt tillstånd hade varit omöjligt. För att klara sig under krigets extrema förhållanden, krävdes därför en *kulturell anpassning*²³ till de nya levnadsvillkoren. Genom att lära sig och vänja sig blev det nya och annorlunda så småningom naturligt och självklart – det anormala blev ”normalt”. Anpassningen till krigets undantagsförhållanden ledde med andra ord till en *krigsvardag*.

Men är det berättigat att tala om en krigsvardag? Är inte vardagen en motsats till krig och revolutioner, är inte krig det ovardagliga i historien? Inom etnologin har det funnits en tendens att undvika det onda och destruktiva. En orsak till detta är etnologins intresse för vardagslivet, vilket har studerats som mönster av normer och typiska beteenden. Konflikter, krig, förtryck och våld har betraktats som något anormalt utanför vardagslivet.²⁴ Under varje länge pågående krig uppstår emellertid också vardagliga strukturer. Det som är annorlunda och främmande blir således med tiden något vardagligt då man beaktar att betydelsen av vad som var vardag delvis förskjuts. Man kan nämligen inte ”stiga av” sitt vardagsliv helt och hållet, utan måste finna alternativa sätt att leva

vidare.²⁵ Under kriget är motsatsen till krigsvardagen inte fest utan den fredstida vardagen. Närmare bestämt är icke-vardag under kriget den (dröm)bild av en fredstida vardag, som människorna konstruerar.²⁶

För Finlands del kan man utgå från att en stor del av anpassningen till de exceptionella förhållandena skedde redan under vinterkriget 1939-1940. Under den korta fredsperioden²⁷ mellan vinter- och fortsättningskriget återgick landet inte heller i full utsträckning till fredstida förhållanden, utan var även då ekonomiskt och mentalt sett i krig. Under denna period fortsatte bland annat presscensuren, och livsmedels- och förnödenhetsransoneringen utvidgades och skärptes.²⁸ Utgående från mitt material kan man dock konstatera att det också under fortsättningskriget kontinuerligt skedde en viss tillvänjning och jämkning bland annat till följd av förändringarna i krigsläget.

Krigsvardagen fick delvis olika innehåll vid krigsfronten och på hemmafronten. Mycket av det som blev vardag vid fronten var främmande för de civila på hemmafronten. Krigets anormala tid är därmed en *splittrad tid*. Denna kluvenhet kunde skapa ett *erfarenhetsmässigt glapp* mellan frontmännen och människorna på hemmafronten. Här blev brevet ett viktigt medel i försöket att överbrygga mellanrummet. Med hjälp av dialogen per brev kunde skribenterna nämligen försöka väva samman de olika tiderna på de båda fronterna.

Både vid fronten och på hemmafronten gäller emellertid att krigsvardagen består av element som också hör till ett fredstida, civilt liv: arbete, fritidssysselsättningar, fester. Under kriget kunde dessa ”civila element” visserligen få en delvis annorlunda form och ett annat innehåll än under fredstida förhållanden. Till krigets vardag hörde dessutom sådana företeelser som direkt orsakades av kriget och som i allmänhet inte förekommer eller får förekomma

i ett fredstida samhälle. På hemmafronten hörde till exempel ransoneringen av förnödenheter, bombardemang och evakueringar till krigsvardagen. Till frontmännens vardag hörde strider, död, grymheter, rädsla och olika påfrestningar såsom kyla, väta, hunger och trötthet. Känslor såsom oro, osäkerhet och ovisshet hörde också till krigets vardag vid de båda fronterna. Under kriget blev följaktligen också sådant " normalt" som i det fredstida samhället skulle ha varit anormalt och abnormt. Denna "alternativa normalitet" hörde därmed också till krigsvardagen.

Genom det föreliggande brevmaterialet får man en god inblick i vardagens organisering vid de båda fronterna. Eftersom skribenterna hade en tät kontakt per brev fick också vardagliga detaljer ett stort utrymme i breven. Överlag kan man konstatera att de "civila momenten" i allmänhet överväger i breven från båda fronterna. Frontmännen skriver om att de läser, spelar kort och lyssnar på radio. De berättar att de spelat fotboll och badat bastu. De talar om vad de lagat för mat och hur de inrett sin korsu. De beskriver hur de firat julen eller sin födelsedag.

Den "alternativa normaliteten" får man emellertid också en viss inblick i genom breven. Alla skriver ibland om patrullfärder, strider och död, men dessa teman diskuteras sällan ingående eller i detalj. Oftast nedtonades det svåra och annorlunda eller så "översattes" det till något mera normalt, civilt och bekant. Exempelvis talade frontmännen ofta om "familjen" och "familjelivet" vid fronten då de avsåg sina kamrater och samhörighetskänslan bland dem. Till anpassningens strategi hör att skapa nya hemhörigheter och utveckla nya mönster av social gemenskap.²⁹ Genom att bruka familjemetajoren använde frontmännen emellertid ett språk som mottagaren på hemmafronten kände till och kunde förstå. Samtidigt översattes det anormala vid

fronten till något mera normalt och civilt också på frontmännens medvetandeplan.³⁰ Tidlösheten kunde således språkligt "tas i besittning" genom bruket av civila ord och uttryck.

Att breven i så hög grad innehåller civila element har enligt mig först och främst att göra med att brevet hade en viktig funktion som länk till det tidigare civila livet och till de närmaste på hemmafronten. Innehållet måste anpassas till brevskrivarnas gemensamma referensram för att de skulle förstå varandra och för att det erfarenhetsmässiga glappet mellan dem inte skulle bli för stort. Självturen hade därmed en större betydelse för innehållet än den krigstida postens bestämmelser. Jag ser brevskrivandet som en dialog, där skribenten aktivt tar hänsyn till mottagarens möjliga svar och anpassar sina yttranden till de reaktioner han anteciperar att brevet kommer att väcka hos mottagaren.³¹ Ett förtigande eller nedtonande kunde därför till exempel bero på att skribenten inte ville oroa den andra i onödan.

Återblickande och framåtblickande.

Att situera sig i tiden

För brevskrivarna var kriget – nutiden – framför allt ett "elände", som aldrig ville ta slut. Nutiden var en tid man helst vill komma igenom så fort som möjligt och otåligt väntade man på att få återgå till sitt tidigare liv: "Ja-a Gud give att detta eländiga krig vore snart slut, så att människorna kunde få leva ett lugnt familjeliv igen."³²

Min uppfattning är att skribenterna, åtminstone i början av kriget, automatiskt förutsatte en återgång till det som varit före kriget när det igen blev fred. Denna tanke verkar närmast vara en oreflekterad och spontan tanke. Det är också möjligt att den innehöll en outtalad önskan om att man skulle få återgå till det tidigare. Att man förutsatte en återgång bör dock också ses i ljuset av att man i början av fortsätt-

ningskriget allmänt trodde på att kriget inte skulle räcka länge³³. I ett sådant läge är det kanske inte så underligt att en återgång ansågs tänkbar.

Ett sätt att gestalta den aktuella tiden var att kontrastera och jämföra den med tiden före kriget. Förkrigstiden var en tid som levde kvar i skribenternas minnen. Ofta var det något musikstycke som spelats i radion, någon bok man läst eller något man fäst sig vid i naturen som väckte minnena till liv och utlöste en intensiv längtan till fredstida förhållanden.³⁴ Förkrigstiden konstruerades av skribenterna som "den gamla goda tiden", som en lycklig tid³⁵.

Tänk om vi om några år verkligen hava de gamla goda tiderna igen – nästan åtminstone. (överstelöjtnant Sven Björkman till sin hustru Rakel 7.6.42)

I förvånansvärt ringa grad fördjupar sig dock skribenterna i sina brev i minnen från tiden före kriget. Kanske var det nödvändigt att tränga bort dylika tankar. Att låta sig längta och drömma för mycket hade antagligen gjort nutiden svårare att uthärda. Minnena från tiden före kriget påminde kanske om allt man tyckte man gick miste om vid fronten. Tidigare minnen inverkar också på de förväntningar man har inför framtiden³⁶ – en framtid som under kriget var mycket osäker. I detta läge var det bättre att leva en dag i sänder – att leva för stunden, i ett "här och nu". Följande utdrag antyder detta:

Har inte vågat leva på minnen tidigare, men nu då jag börjat hoppas lite [på att bli hemförlovad] kan ja[g] ligga långa stunder och drömma. Längtar i synnerhet efter festdräkt och strålände ljus. Minns Du vår kväll på Börs, Brändö kasino m.m. Vad vi hann med mycket, och vad det var härligt. (sergeant Curt Enroth till sin hustru Martha 6.1.42)

Uttryck i stil med "allt är avigt i krig"³⁷ eller "allt är upp och nedvänt", som vi finner i följande utdrag, tyder på att skribenterna upplevde att krigets tid i jämförelse med tiden före kriget var en annorlunda

och anormal tid. Här kan man återknyta till teorin om det karnevalistiska. Det karnevalska livet är som vi sett ett liv som lämnat sin vanliga bana – ett "liv på avigan", en "bakvänd värld".³⁸ För skribenterna var livet under kriget emellertid inte bara bakvänt. Kriget var för dem också en mörk och tung tid.

Har nu målat och lagat om här i stugan idag tvättar dom och städar till midsommarn för att det i någon mån skall påminna om gamla tider ehuru allt är så dystert i dessa tider, då allt är som upp och nedvänt. (Arne Sax till sonen, soldat Göran Sax 19.6.42)

Men kriget var också en tid man vände sig vid och anpassade sig till. Krigstillståndet blev därför så småningom vardagligt och normalt: "Annars börjar man vänja sig vid att anse krig som det naturliga tillståndet på denna planet", skrev överste Sven Björkman till sin hustru Rakel redan den 25.8.41. När tiden gick kan man dessutom i breven observera att tiden före kriget – det normala – började kännas som en nästan överklig, onormal tillvaro. Man kan i breven också spåra ett växande tvivel på att världen någonsin mera skulle bli som förr och det blev allt svårare att föreställa sig hurudant livet skulle komma att vara under en kommande fredstid.

Nog är det besynnerliga tider mänskligheten företagit sig att leva i. Få se nu om det någonsin mer ska bli *likadant som förr*. Allt *det gamla* förefaller nu så *avlägset* och *överkligt* och alla människor ha småningom ställt sig så in på kriget som den *normala formen av tillvaron*, att en *återgång* till en verklig *fredsidyll* förefaller nästan *otänkbar* [min kursiv]. (överste Sven Björkman till sin hustru Rakel 12.7.44)

I princip visste man att kriget var ett tillstånd som skulle ta slut en dag. Då tiden gick och inget slut kunde skönjas, kunde kriget emellertid börja kännas ändlöst. Det kunde till och med hända att man nästan började tvivla på att det någonsin skulle bli fred igen. I citatet nedan kan man urskilja denna typ av tankar, fastän dessa inte bör

läsas alltför bokstavligt. I första hand bör de ses som uttryck för den frustration och förtvivlan skribenten kände över sin aktuella livssituation.

De bara donas nog som ingen fred mera ska bli stödjelin[j]en här bakom ska lagas färdig i en hast. De ska bara krigas de tycks ju [vara?] dagens lösen. Ja tror nog nu mera att de aldrig blir fred när de inte blivit förr. De är nog hela världen opp och ned vänd så de går inte att veta om nå mera. Nog blir man så led i de här så man vet inte var man ska ta vägen. Att vara här i urskogen år ut och år in och inte veta hur de ska slutligen bli. Nån ända syns inte den är väl lika långt bort den som början. (soldat Göran Sax till föräldrarna 11.10.43)

I sitt vardagsliv rör sig människorna ständigt mellan dåtiden, nuet och framtiden.³⁹ Också under kriget fick dessa tidsdimensioner särskilda betydelser. På basen av breven kan man se att skribenterna placerade in sig i en tydligt avgränsad krigsperiod, som omgärdades av en verklighet utan krig. Från sin plats i nuet såg de tillbaka på det tidigare normala, fredstida livet och riktade sig framåt mot en kommande fredstid, en fredstid som blev allt diffusare ju längre kriget varade.

Att få grepp om krigets ovissa tid

Tiden är något vi upplever och reflekterar över. Vi försöker förstå tiden samt manipulera och överblicka den. Tiden är också något vi försöker få perspektiv på och grepp om.⁴⁰ Kriget var en svår och påfrestande tid, som bland annat präglades av en stor ovisshet och osäkerhet. Man visste aldrig med säkerhet när man följande gång skulle få åka på permission, man visste inte när kriget skulle ta slut, man visste inte om man någonsin skulle återvända hem. Krigets tid var således en tid som den enskilda individen hade svårt att ha kontroll över. Ovetskapen om framtiden och de begränsade möjligheterna att själv bestämma över sin tid och påverka sitt liv särskilt inom den militära sfären anser jag att bi-

drog till ett behov att på olika sätt hantera och behärska den tid man levde i.

Ett sätt att försöka överblicka och strukturera den ovissa tiden under kriget var att notera avverkade milstolpar. I breven uppfattades exempelvis den tid som gått sedan inryckningen i det militära ofta som en milstolpe.⁴¹ Tiden som förflutit sedan inkallningen 1941 eller årsdagen för vinter- eller fortsättningskrigets utbrott noterades allmänt av skribenterna. Hur lång tid det förflutit sedan den förra permissionen uppmärksammades också regelbundet i breven.

I dag är det då fyra månader, sedan jag fick bjudningskortet [= inkallelseordern]. Ett tredjedels år i kattsvansen igen. [...] Så är det också en månad i dag, sedan jag kom på loma [= permission]. (sergeant Curt Enroth till sin hustru Martha 17.10.41)

Ett ytterligare sätt att få perspektiv på tiden var att notera hur många bröllopsdagar, jular och andra högtider och bemärkelsedagar man varit tvungen att fira vid fronten. Dessa reflexioner uttryckte naturligtvis den sorg skribenterna kände över att inte få vara tillsammans. Men de gjorde också tiden synlig, eftersom årsfester och levnadshögtider markerar övergångar mellan olika skeden i individens liv. Riterna bryter därmed ner tiden i mindre enheter, så att den inte bara fylls av en oändlig rad av likadana dagar.⁴²

Nu är det alltså tredje midsommaren som Gulle är i fält. Den som ändå kunde blicka helst ett år in i framtiden. Men kanske det är lika bra att inte ha den förmågan. Ett år i sänder går bättre då man ingenting vet. (Martha Enroth till sin man, översergeant Curt Enroth 16.6.43)

Reflektionerna över tiden som gått kunde naturligtvis ha olika motiv och nyanser. Ibland innehöll de en förundran över att tiden trots allt hade förflutit förunderligt fort, ibland var de uttryck för den frustration man kände över att kriget ännu inte tagit slut. Men det kanske viktigaste mo-

tivet uttalades aldrig explicit. Utsagorna kan nämligen också tolkas som underförstådda reflexioner över att man ännu var i livet – att man klarat sig så länge. Döden är nämligen i vår kultur nära förknippad med tiden. När människan dör tar hennes liv – eller tid – slut.⁴³ På liknande sätt kan spekulationerna över hur länge kriget ännu skulle komma att räcka tolkas som reflexioner över hur länge man ännu måste utsättas för ständig dödsfara. Utdraget ovan visar också den ambivalens man ofta kände inför ovissheten. Å ena sidan hade man ett behov av att kunna överblicka tiden och sitt liv, å andra sidan var ovissheten barmhärtig. Om man från början vetat hur länge kriget skulle räcka hade väntan och oron blivit alltför tunga att bära.

Bland värnpliktiga som gör sin militärtjänst under fredstida förhållanden är ett tänkande i olika hållpunkter och milstolpar mycket vanligt.⁴⁴ De värnpliktiga vet emellertid det exakta datumet för den dag de kommer att bli civila igen. I krig har frontmännen inte denna kunskap. Skribenterna i mitt material väntade naturligtvis otåligt på den kommande freden. Men att enbart rikta in sig på en fredstid i en oviss framtid kändes inte meningsfullt då inget slut låg i sikte. Att inte ha ett bestämt framtida mål att ställa in sig på bidrog därför sannolikt till försök att ruta in och avgränsa tiden genom att tänka i etapper. En sådan etapp kunde till exempel vara följande jul eller nästa permission:

[Curt har meddelat när han ungefär kommer att vara i turen för nästa permission och Martha är glad över denna information:] Huvudsaken är att jag nu har en etapp att emotse för det är ändå bra mycket roligare att leva i etapper och ha något att vänta, än att bara gå och långledas. Tycker Du inte alls på samma sätt då Du skrev att det bara är jag som vill leva etappvis? (Martha Enroth till sin man, sergeant Curt Enroth 3.3.42)

Krigets tid är överlag en i hög grad framtidinriktad och framåtblickande tid. Det

handlar emellertid inte så mycket om konkreta framtidsplaner och drömmar, vilka dock i viss mån förekommer i breven. I en värld där frontsoldaten har mycket lite inflytande över sin tid och sin framtid, fanns det naturligtvis inte mycket utrymme för handfasta och långsiktiga planer.⁴⁵ I breven finner man snarare en ständigt framåtblickande hållning. Man lever hela tiden med en *väntan* på något som skall ske i framtiden – man väntar på brev, på nyheter, på nästa permission, på våren, man väntar på att kriget skall ta slut, man väntar på att få återvända hem, man väntar överhuvudtaget på att något skall hända. Ibland känner skribenterna att tiden går fortare då de har något att vänta på. Men väntan kunde också vara mycket påfrestande. Väntan var dessutom nära förknippad med känslan av leda och den intensiva längtan bort från det som förorsakade denna känsla.

Ja när man ska slippa på permission de vet man nu ej, inte före julen tror jag de nu blir om man lever. Man blir nog så jäkla led i de här livet då de inte tager något slut och då man inte slipper på nån permission nån gång. Nog skulle det ju vara roligt att komma hem [en?] gång men då man inte slipper så blir man nu lik brydd i alltsammans. (soldat Göran Sax till föräldrarna 21.6.42)

Skribenterna var också tvungna att göra *förbehåll* inför framtiden och det de väntade på. Eftersom kriget är en ovisshetens och osäkerhetens tid och dödsfaran ständigt är närvarande, kunde man aldrig helt och fullt räkna med att det man väntade på verkligen skulle ske. Därför måste man alltid vara förberedd på besvikelser.

Om inte något oväntat kommer emellan, vilket det ju alltid kan göra i krig, så torde jag få loma [= permission] kring den 20: de denna månad. Skriver om det för att Du skall ha något att vänta på, men Du vet ju också, att man aldrig kan vara säker förrän man befinner sig inom hemmets dörr. (sergeant Curt Enroth till sin hustru Martha 9.9.41)

Tiden uppfattas i vår kultur också som något värdefullt som bör förvaltas väl. Att

uppleva att tiden gått till spillo kan därför väcka ångestfyllda känslor.⁴⁶ För reservister kunde frontvistelsen mycket väl upplevas som förlorad och bortkastad tid – en tid man hade kunnat använda till sina studier, till att sköta sitt civila arbete och till att leva sitt ”verkliga liv”.⁴⁷ Av brevmaterialet framgår att dylika tankar då och då på olika sätt aktualiserades. Här är ett exempel:

Om ni skulle veta hur jag ibland längtar att få göra någonting i naturen, den natur som småningom blivit mitt hem på 'denna sida'. Full av de mest underbara små detaljer är man ganska förtvivlad ibland över att icke få arbeta med det som nu ligger ens hjärta närmast. (konststuderande, löjtnant Ulf Segerstråle till föräldrarna 12-15.2.44)

Under det lugna ställningskriget bereddes vissa möjligheter att använda tiden till något man senare kunde ha nytta av i det civila yrkeslivet. Frontstudier uppmantrades från försvarsmaktens sida och på olika sätt ordnades möjligheter för intresserade frontmän att studera⁴⁸. Följande uttalanden visar att skribenterna i mitt material anteciperade tiden efter kriget. De förstod att det kunde vara till fördel att ”ta vara på tiden”. Folkskolläraren Curt Enroth hade planer på att läsa finska och tyska och motiverade sina avsikter på följande vis: ”[O]m man nu skall inställa sej [på att vara vid fronten] på lång sikt, så kan man draga helst lite nytta av de döda åren i ens liv.”⁴⁹ Jordbrukarsonen Nils Sax, som hade tagit studenten 1941⁵⁰, skrev in sig vid Helsingfors universitet och tenderade några kurser i tyska. Han tyckte det var viktigt att åtminstone vara inskriven vid universitetet ”ifall kriget skulle ta slut någon gång”.⁵¹ Ulf Segerstråle, som inlett sina konststudier före vinterkriget hade ganska ofta möjlighet att under ställningskriget måla vid fronten och på så sätt utveckla sina färdigheter. På vintern 1943 tog han också en brevkurs i textning:

Här skall övas textning på lediga stunder [...]. Löjtnant Lindberg, fänrik Sjöblom

m.fl. studera på detta sätt och småningom klarnar det för mig att man måste utnyttja tiden här och söka få civila grepp kring någonting. (löjtnant Ulf Segerstråle till modern 28.1.43)

Att hela tiden tänka på att tiden gick förlorad hade sannolikt i längden varit nedbrytande. För att klara av denna situation gällde det därför att finna olika sätt att tillskriva kriget och den aktuella livssituationen mening. Ett centralt steg i en *copingprocess* är nämligen ett sökande efter signifikans i olika krissituationer. Under denna process försöker individen i första hand hålla fast vid det han från tidigare uppfattar som meningsfullt. Om detta inte längre går måste han finna något annat han kan tillskriva mening.⁵² I mitt material kan man till exempel se hur översergeant Curt Enroth och hans hustru Martha tolkade kriget och den påtvingade separationen som ett pris de måste betala för sin framtida lycka. Kriget fungerade också som en lärdom, som skulle påminna dem om att uppskatta och vara tacksamma för allt de hade. De kunde således vända krigets tid till något meningsfullt och på så sätt minska känslan av att den tid de var tvugna att leva på olika håll enbart gick i spillo.⁵³

Fjorton månader ha vi varit tvungna att leva på skilda håll, men kanske den tiden ändå varit mera till nytta än till skada. Man sätter inte så stort värde på lyckan, då den fås till skänks och om våra nerver inte äro alldeles slut efter detta, så kanske vi ännu ha det bästa kvar. [...] En gång skall ändå vår dag komma hur hopplöst det än verkar. Vi lever i en tid då det gäller att sätta manken till för att orka hålla ut, men den tiden kan inte vara evigt. (Martha Enroth till sin man, sergeant Curt Enroth 13.1.42)

Löjtnant Ulf Segerstråle gav kriget mening genom att se kriget som en prövning som skulle uppfostra och utveckla individen. Bara genom ”förtvivlan och kamp” skulle man växa som människa. Allt det svåra man upplevde under kriget skulle man förhoppningsvis senare kunna förädla i det civila livet. Uppoffringarna skulle

dessutom ge en tryggad framtid i världen och ur kriget skulle en ny och bättre tid växa fram.⁵⁴ Min uppfattning är att Ulf mycket långt hade en möjlighet att tillskriva kriget mening utifrån de tolkningsramar som uppväxten inom den i hans fall religiöst präglade borgerliga kulturen erbjudit honom.

Gud har hittills lett mig, och äro här så underbart. Han skall säkert föra oss genom nöd och umbäranden till seger och FRED – en fred som måste bli rättvis. Kanske vi då åter träffas och rikare och bättre än förr förstår varför vi leva. Kanske vi genom denna svåra tid komma sanningen närmare och därigenom äro i stånd att delgiva våra medmänniskor, – Du genom förkunnelse och jag genom konsten. (kornett Ulf Segerstråle till vännen, rikssvensken Per-Arne Dahlen 29.9.41)

Krigets tid – en tidens helhet

Kriget är ett *tillstånd*, som skribenterna i mitt material i flera avseenden förstår tidsligt. De förstår att kriget är en avgränsad period, men de lever i ovisshet om hur länge denna undantagstid kommer att vara. Denna ovisshet präglar upplevelsen av kriget och krigets tid. Att studera hur kriget uppfattas som ett särskilt tidsskede är därför nära förknippat med hur själva kriget som fenomen upplevdes.

Utgående från mitt material kan man konstatera att skribenterna bildade sig en föreställning om kriget som en särskild period redan medan kriget varade. Skribenterna var *medvetna* om att de var mitt inne i en tidsperiod som avvek från tiden före kriget och som skulle skilja sig från en kommande fredstid. De var också väl medvetna om att kriget var ett *avbrott* och detta påverkade deras sätt att uppleva den tid de levde i. Kriget uppfattades som något tillfälligt och övergående som efter några veckor, månader eller år skulle vara över. Vidare uppfattade skribenterna kriget som en särpräglad, annorlunda och främmande tid. Man var medveten om att det skett en

övergång från något normalt till ett undantagstillstånd.

Redan under kriget skapades således en tidens helhet. Eftersom ett krig i vanliga fall har en klart markerad början och ett klart slut, blir avgränsningen i princip inte alltför problematisk. Ett krig börjar då länder förklarar varandra krig eller går till anfall och det tar slut då de stridande parterna kommer överens om vapenstillstånd eller sluter fred. Alldeles entydigt gjorde skribenterna dock inte denna avgränsning. Krigsperiodens början definierades i olika situationer utifrån olika utgångspunkter. Då skribenterna såg tillbaka på tiden som gått tog de ibland avstamp i dagen då fortsättningskriget bröt ut, ibland i den dag då vinterkriget brutit ut. Bilden nyanseras ytterligare om man bland annat beaktar att undantagstillståndet delvis fortgick ännu flera år efter krigsslutet. Detta är dock en problematik som faller utanför min studie, eftersom mitt brevmaterial abrupt tar slut då soldaterna blev hemförlovade under hösten 1944.

Eftersom skribenterna ibland i sina brev förutsåg den kommande fredstiden får man ändå en viss inblick i deras sätt att se på övergången från krig till fred. Av citatet nedan kan man urskilja en medvetenhet om att övergången kanske inte skulle komma att ske alldeles smärtfritt och automatiskt. Det skulle krävas en kulturell återanpassning för att tillvaron och tiden småningom skulle bli "normal" igen.

Att det är fred har redan blivit en vana. Man för nog oftare i tankarna civil genast efter vapenvilan. Visst längtar man ju nu också, men samtidigt är man lite rädd och inte så lite heller. Hur skall allt börja löpa och rulla med dessa villkor [= fredsvillkor], och hur skall man passa in i det hela. Jag är t.o.m. rädd för huru Gulle skall börja orka med mej. Det räcker innan alla ovanor och kantheter igen är bortslipade, jag tänker det är åtskilliga saker, som till en början kommer att reta Dej. Efter alla dessa år av längtan, skriver jag, som om jag faktiskt vore rädd

att komma hem, och det är jag nog också lite, fast jag samtidigt längtar som förut. (översergeant Curt Enroth till sin hustru Martha 22.9.44)

Slutnoter

1. Ehn & Löfgren 2004, 159; Nerdrum 1998, 66.
2. Denna text kommer att ingå i min doktorsavhandling. Avhandlingens huvudsyfte är att studera brevet och brevskrivandets funktioner under krigets anormala förhållanden med särskild betoning på brevdialogens betydelse för individens identitetsformering och bemästrande av kriget. Den föreliggande texten kommer att ingå i ett bakgrundskapitel, där avsikten är att redogöra för den tidliga kontext där de krigstida brevväxlingarna ägde rum.
3. Löfgren 1992, 21.
4. Ehn & Löfgren 2004, 110; Löfgren 1996, 83.
5. Ehn & Löfgren 2004, 110.
6. Överstelöjtnant, från år 1943 överste Sven Björkman (1898-1981), yrkesmilitär, Tavastehus (Helsingfors). Skriver till hustrun Rakel Björkman (1899-1979). Två döttrar födda 1927 och 1930.
7. Sergeant, från december 1942 översergeant Curt Enroth (1912-1988), folkskollärare, Sibbo. Skriver till hustrun Martha Enroth (1894-1974).
8. Kornett, från november 1941 löjtnant Ulf Segerstråle (1916-1944), konststuderande, Borgå. Skriver till föräldrarna konstnären Lennart och Marie-Louise samt till systerarna Tita och Christine-Louise.
9. Undersergeant Nils Sax (1920-2004), soldat Göran Sax (1922-2003), Yttermark. Skriver till föräldrarna jordbrukaren Arne och Hilma Sax samt syskonen Heizel och Allan.
10. Knoch 1989, 231.
11. Se Bachtin 1991, 130-135, 183-185. Jag vill betona att jag med det karnevalistiska inte avser karnevaler i modern bemärkelse så som sambakarnevaler eller karnevalen i Rio. Bachtin talar om en karnevalsk världsuppfattning, vars kärna ligger i dess patos för växling och förändring, för död och förnyelse. Karnevalen, som är en rituell handling, är enligt honom den allt förintande och allt förnyande tidens fest. Lagarna, förbuden och restriktionerna som bestämmer ordningen i det vanliga livet upphävs under karnevalstiden.
12. Se Leach 1991, 77-79.
13. Bachtin 1991, 183; Leed 1979, 46. Också historikern Eric J. Leed (1979, 46) och militärhistorikern Joanna Bourke (2000, 37-43) visar på paralleller mellan kriget och det karnevalistiska.
14. Bachtin 1991, 183-185; Bernard-Donals 1998, 118.
15. Bachtin 1991, 131, 183-186.
16. Se Leach 1991, 34, 77. Leach nämner änkan-sänklings sorgetid och brudparets smekmånad som exempel på långvariga marginala tillstånd.
17. Detta gäller reservister och värnpliktiga. Yrkesmilitärer var självfallet i en annorlunda situation.
18. Berger & Luckmann 2003, 187-189.
19. Arvidsson 1999, 154-155.
20. Bachtin 1991, 132-135.
21. Jmf Arvidsson 2001, 78.
22. Försvinnanden är ett tema som diskuterades under den 30:e Nordiska etnolog- och folkloristkongressen i Stockholm 14-17.6.2006.
23. Ehn & Löfgren 1990, 90.
24. Ehn 1996, 172-173.
25. Knoch 1989, 222.
26. Knoch 1989, 243.
27. 13.3.1940-25.6.1941.
28. Vehviläinen 1989, 332.
29. Johannisson 2001, 138.
30. Se t ex överstelöjtnant Sven Björkman till sin hustru Rakel 30.6.42; översergeant Curt Enroth till sin hustru Martha 18.9.42, 10.7.43, 27.10.43, 3.2.44. För en utförligare diskussion se Kühne 2002, 244-245; Leed 1979, 92.
31. Bachtin 1991, 218-219.
32. Rakel Björkman till sin man överstelöjtnant Sven Björkman 25.7.41.
33. Se t ex Favorin & Heinonen 1972, 21,23; Vuorenmaa 1989, 263.
34. Se t ex löjtnant Ulf Segerstråle till föräldrarna 1.5.42; Ulf Segerstråle till system Tita 24.5.42; översergeant Curt Enroth till sin hustru Martha 6.1.42, 31.5.43, 5.11.43, 6.2.44.
35. Se Martha Enroth till sin man sergeant Curt Enroth 14.1.42.
36. Ollila 2000, 62.
37. Sergeant Curt Enroth till sin hustru Martha 19.5.42.
38. Bachtin 1991, 131.
39. Ehn & Löfgren 2001, 110.
40. Utraiainen 2001, 82.
41. Se t ex Löjtnant Ulf Segerstråle till familjen 11.7.43.
42. Arvidsson 1999, 154; Arvidsson 2001, 77.
43. Utraiainen 2001, 83-85.
44. Wollinger 2000, 98-100.
45. Waller 1944, 57.
46. Utraiainen 2001, 82.
47. Se t ex sergeant Curt Enroth till sin hustru Martha 23.7.41.
48. Laine 1990, 170-175.
49. Sergeant Curt Enroth till sin hustru Martha 15.2.42.
50. L 1509, intervju med Nils Sax 1.8.2002.
51. Undersergeant Nils Sax till föräldrarna 4.10.43.
52. Pargament 1997, 31, 90-91.
53. Se t ex översergeant Curt Enroth till sin hustru Martha 5.10.41, 11.1.43, 14.1.44; Martha Enroth till sin man översergeant Curt Enroth 7.9.42, 17.1.43.
54. Löjtnant Ulf Segerstråle till modern 28.9.42, 27.7.41; Ulf Segerstråle till fadern 13.12.42; Ulf Segerstråle till föräldrarna 28.7.42.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Åbo Akademis bibliotek, Handskriftsavdelningen

Björkmanska samlingen

Enrothska samlingen

Saxska samlingen

Segerstråleska samlingen

Åbo Akademi

Etnologiska arkivet

Ljudbandsarkivet (KIVÅ L)

L 1509 Nils Sax, f. 1920 i Yttermark, intervjuad
1.8.2002

Arvidsson, Alf: *Etnologi. Perspektiv och forskningsfält*. Studentlitteratur, Lund 2001.

Arvidsson, Alf: *Folklorens former*. Studentlitteratur, Lund 1999.

Bachtin, Michail: *Dostojevskijs poetik*. Överstättning av Lars Fyhr & Johan Öberg. Anthropolos, Gråbo 1991 (1963).

Berger, Peter & Luckmann, Thomas: *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*. Översättning Synnöve Olsson. Wahlström & Widstrand, Falun 2003 (1966).

Bernard-Donals, Michael: *Knowing the Subaltern: Bakhtin, Carnival, and the Other Voice of the Human Sciences. Bakhtin and the Human Sciences. No Last Words*. Ed. Michael Mayerfeld Bell & Michael Gardiner. Sage Publications, London 1998.

Bourke, Joanna: *An Intimate History of Killing. Face-to-face Killing in Twentieth-Century Warfare*. Granta Books, London 2000 (1999).

Ehn, Billy: *Närhet och avstånd. Vardagslivets etnologi. Reflektioner kring en kulturvetenskap*. Natur och Kultur, Stockholm 1996.

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar: *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*. Liber, Malmö 1990 (1982).

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar: *Kulturanalys*. Gleerups, Malmö 2004 (2001).

Johannisson, Karin: *Nostalgia. En känslans historia*. Bonnier Essä, Smedjebacken 2001.

Favorin, Martti & Heinonen, Jouko: *Kotirintama 1941-1944*. Tammi, Helsinki 1972.

Knoch, Peter: *Kriegsalltag. Kriegsalltag. Die Rekonstruktion des Kriegsalltags als Aufgabe der historischen Forschung und der Friedenserziehung*. Hrsg. Peter Knoch. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1989.

Kühne, Thomas: *Comradeship. Gender Confusion and Gender Order in the German Military, 1918-1945. Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. Ed. Karen Hagemann & Stefanie Schüler-Springorum. Berg, Oxford 2002.

Laine, Antti: *Koulut ja yliopistot sota-ajan yhteiskunnassa. Kansakunta sodassa 2. Vyö kireällä*. Toim. Silvo Hietanen. Opetusministeriö, Valtion

Painatuskeskus, Helsinki 1990.

Leach, Edmund: *Culture and Communication: the logic by which symbols are connected. An introduction to the use of structuralist analysis in social anthropology*. Themes in the Social Sciences. Cambridge University Press, Cambridge 1991 (1976).

Leed, Eric J: *No Man's Land. Combat & Identity in World War I*. Cambridge University Press, Cambridge 1979.

Löfgren, Orvar: *Ett ämne väljer väg. Vardagslivets etnologi. Reflektioner kring en kulturvetenskap*. Natur och Kultur, Stockholm 1996.

Löfgren, Orvar: *Känslans förvandling. Den kultiverade människan*. Gleerups, Malmö 1992 (1979).

Nerdrum, Monica: *Skärgårdskvinnor. Tradition, modernitet och diversitet*. Åbo Akademis förlag, Åbo 1998.

Ollila, Anne: *Aika ja elämä. Aikakäsitys 1800-luvun lopussa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2000.

Pargament, Kenneth I: *The Psychology of Religion and Coping. Theory, Research, Practice*. The Guildford Press, New York 1997.

Utriainen, Terhi: *Loppuva ja täyttyvä aika. Ajan taju. Kirjoituksia kansanperinteestä ja kirjallisuudesta*. Toim. Eeva-Liisa Haanpää & Ulla-Maija Peltonen & Hilpi Saure. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjaston julkaisuja 18, Tampere 2001

Vehviläinen, Olli: *Suomi totaalissa sodassa. Kansakunta sodassa 1: Sodasta sotaan*. Toim. Silvo Hietanen. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1989.

Waller, Willard: *The Veteran Comes Back*. The Dryden Press 1944

Vuorenmaa, Anssi: *Aseistautuva kansakunta 1940-41. I: Kansakunta sodassa 1: sodasta sotaan*. Toim. Silvo Hietanen. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1989.

Wollinger, Susanne: *Mannen i ledet. Takt och otakt i värnpliktens skugga*. Carlssons Bokförlag, Stockholm 2000.

SUMMARY

With an extensive material consisting of letters from the Finnish Continuation War in 1941-1944 as a starting point, various aspects of the war as an era is discussed in this article. What makes it possible to understand war as an epoch or a distinct period of time? What characterizes the time of war? Why is it motivated to speak of the forming of an everyday life of war and what distinguishes this life? The starting-point for my discussion is the letter-writers' use of their correspondence as a means enabling them to experience and shape the time in which they lived. In terms of theory I have drawn parallels between

theories of *rite-de-passage* and certain aspects of the theory of the carnivalesque.

The time of war can be perceived as a turning-point or as a break, i.e. as a time marked by discontinuity and idiosyncracies. The war was a trying time implying a long and enforced separation from home, family and friends, as well as new experiences and identities. Through a process of cultural adaptation the abnormal gradually became the ordinary in the life of the letter-writers. During the war an everyday life of war was consequently formed. This everyday life contained both new, foreign elements and elements which also belonged to life in times of peace. The time of war is accordingly not marked by change and discontinuity only. Since people wished for a return to "normal conditions" after the war, sticking to previous conditions became necessary. The war is thus a time which is particularly distinguished by a need to actively create and preserve continuity and normality.

Living with a continuous feeling that something was about to happen meant that the time of war was a time when people were looking towards the future. At the same time waiting could be hard to bear. The time of war is also a time of uncertainty, when the danger

of death is always present and the individual has very few possibilities of controlling his/her time and life. By noting particular milestones of time and by dividing time into stages, people attempted to structure the insecurity of the time of war in order to survey it more easily and get a hold of it. The time of war could also be experienced as wasted time. In such cases people needed to make some kind of sense of the war in order to master their situation in a better way. Generally it is possible to shape an image of a phase or an epoch only afterwards. In this article I have shown that the letter-writers created an entity of time already during the war. In the letters it is possible to perceive that the writers situated themselves in a clearly marked period of war which was surrounded by a reality from which war was absent. From their position in the present they looked back to their earlier normal life in time of peace, anticipating simultaneously a future time of peace. The war was perceived as something temporary and as an extraordinary, foreign, and different period of time. People were very aware of the fact that a transformation of normal conditions to exceptional ones had been made.